

ՌԱՖԱՅԵԼ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ*Պարմական գիտությունների դոկտոր***ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ****ՊԱՐՈՒՆԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ****ՄԵԿՆԱԿԷՏԸ**

*Սկզբից ի վեր հայտնիմն ու իր քրիստոնեությունը
ձուլուած են ի մի բնություն... Այս երկուսի ճակատագիրը նոյնացած է:
(ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ)*

Մեծ մարդը - դա սպասուելիք օգնությունն է, մխիթարությունը: Մեսիան, որ ժամանակների մայրը երբեմն-երբեմն աշխարհ կ'ուղարկէ այս կամ այն ժողովրդի ու մարդկության համար:

(«Մեր լեղափոխության արարիչը» ճառի սկիզբը)

Նա', որ գիտէ նախատեսել անցքերը եւ ցանկալի ուղղություն տալ նրանց, նա', որ փարոսօրէն լուսաւորել գիտէ իր ժամանակաշրջանը՝ նոր ուղիներ բանալով իր ժողովրդի մտքի բանուկ ճամփաներէն դուրս...

...Նախ կրողը եւ ուսուցիչն է նա ցեղային բարոյականի...

Նրա մէջ եթէ դեռ չի մեռել, ապա հոգեւարում է եւր: Պարզատես է, վշտակիր, հերոս... Նրան յաջողում է փոխել իր ժողովրդի հոգեբանությունը, ճակատագիրը, պատմությունը: Սահման չէ դրուած նրա սիրելու եւ զոհաբերելու կարողութեան...

Առաքելի սիրտ, իմաստասերի գլուխ, ադամանդէ ճակատ - ահա՛ կատարեալ առաջնորդը:

(«Նոր հայը, վաղուայ առաջնորդը» յօդուածից)

Քաղաքական սուրբեր են նրանք, որոնք իրենց ուսերին՝ ի խնդիր իրենց ժողովրդի լաւագոյն ապագայի՝ առնում են անելի ծանր բեռ, քան մարդկօրէն կրել կանելի է:

(«Բանտային գրառումներ»)

Գարեգին Նժդեհի մասին անելի ճշմարտացի, ընդգրկուն ու խիտ բնորոշում դնծուար է տալ, քան այն, ինչը որ նա բանաձեւել է պետական գործչի ու առաջնորդի մասին իր այս ու բազմաթիւ այլ խոհերում:

Նա քսաներորդ դարի առաջին կէսի համաշխարհային իմաստագիտութեան կարկառուն դէմքերից է, այդ շրջանի պետական ու քաղաքական խոշորագոյն գոր-

ծիշներից եւ ժամանակի մեծ զորահրամանատարներից ու ռազմարուեստի տեսաբաններից մէկը:

Գարեգին Նժդեհը 20-րդ դարի մեր խոշորագոյն հրապարակախօսն է, քեմաւացը, պետութեան ղեկավարը, հայոց մոր ռազմահոգեբանութեան հիմնադիրը, 20-րդ դարի հայոց առաջին սահմանադրութեան հեղինակն ու կիրարկողը, հայերէնի լեզուաոճն ու բառապաշարը հարիւրատր մորակերտութիւններով հարստացրած տաղանդատր գրող-արուեստագէտը եւ վերջապէս հայոց Ոսկեդարի ծնունդ ազգային գաղափարախօսութեան ինքնապաշտպանական համակարգի՝ Մամիկոնեան ուխտի վերածնունդն ու մոր ժամանակներից ազուցող տեսաբան-իրագործը, որի՝ այդ մարգում կատարած վիթխարի դերը մոյն արժէքն ունի, ինչ որ Կոմիտաս վարդապետի եւ Թորոս Թորամանեանի կատարածը հայ երգի ու երաժշտութեան ու հայոց ճարտարապետութեան ասպարէզներում:

Գարեգին Նժդեհը դարձաւ 20-րդ դ. հայոց ռազմարուեստի խոշորագոյն տեսաբանը: Նա վերականգնեց¹, հարստացրեց ու կիրարկեց հայոց կորուսեալ ու մոռացուած մարտաբառապաշարը, յատկապէս վարժանքների ժամանակ հայերէն խրախոյսներն ու կոչ-հրամանները (հաւա՛ք, շրջա՛ն, ուղղի՛ր, ծնկա՛ն, ցրուի՛ր, փոկի՛ առ, խոցի՛ր, կրկնակի դա՛րձ եւ այլն):

Հիմնուելով Մամիկոնեանների մշակած ռազմագիտութեան, ռազմարուեստի տեսութեան ու ռազմահոգեբանութեան վրայ եւ դրանք հարստացնելով Ռուբինեան իշխանների, Լեւոն Մեծագործի, Դաւիթ-Բէկի եւ 20-րդ դ. հայ խոշոր հայդուկապետներ Անդրանիկի, Սեբաստացի Մուրադի, Նսիւրեմ Խանի, Համազասպի, Քեռու, Խէչօյի եւ ուրիշների մղած կռիւների, յատկապէս Ղարաքիլիսայի հերոսամարտում կիրառուած ռազմարուեստի վրայ, Գ. Նժդեհը բիրտեղացրեց, ամբողջացրեց եւ մի մոր բարձունքի հասցրեց հայոց ռազմագիտութիւնը՝ փակելով այն անջրպետը, որ առաջացել էր մեր ազգային ռազմարուեստի մէջ՝ Դաւիթ-Բէկի ու Արցախի մելիքութիւնների հրաշակերտած յաղթանակներից ի վեր:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին եւ 20-րդ դարակզբին երոպայում մշակուեց փիլիսոփայական մոր ուղղութիւն, որը հոգեվերլուծութեան դիտակէտից ուսումնասիրում էր ազգային զարթօնքի ու վերամորոգչութեան խնդիրները, ժողովրդի, ցեղի ու անհատի յարաբերութիւնները (Տոմաշ Մասարիկ, Ալֆրէդ Ֆոյլէ, Գրունդվիգ, Գուստաւ Լը Բոն, Գաբրիէլ Տարդ, Կայզերլինգ, Լեոպոլդ Վիգէ, Ֆաբր դը Օլիվէ, Կարլէյլ, Բերգսոն, Ռըման եւ ուրիշներ): Ուսումնասիրելով երոպական իմաստասերների, ընկերաբանների, հոգեվերլուծաբանների տեսութիւնները եւ, հիմնուելով հայ բազմադարեան հասարակական-քաղաքական մտքի ու իմաստասիրութեան փորձի ու նուաճումների վրայ, Գարեգին Նժդեհը Հայկ Ասատրեանի եւ ուրիշների հետ միասին ստեղծեց փիլիսոփայական, ընկերաբանական ու հոգեվերլուծական յիշեալ ուղղութիւնների հայկական դպրոցը, որը, ցաւօք, դեռեւս հիմնաւորապէս ուսումնասիրում չէ:

¹ Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Զօրաշարքային կանոնադրութիւն, Երևան, 1993, էջ 23-54:

Նրա իմաստասիրական միտքը հիմնականում դրսևորում ու խտանում է փոքր չափերի աստյոթների մէջ: Հարազատներին Տաշքենդից գրած 1955 թ. մարտի 21-ի մամակում նա շեշտում է. «Թուղթ չլինելու պատճառով բանտարկութեան առաջին տարիներին ես ակամայ գրում էի ֆրագմենտալ, իսկ երբեմն՝ աֆորիստիկ*, որոնք ֆրագմենտալ բնույթ ունեն»:

Այս առումով մենք աներկբայ կարող ենք ասել, որ նրա փիլիսոփայութեան ատաղձը զուտ ազգային է նաեւ ձեւի առումով, որը կառուցուած է նոյն սկզբունքներով, ինչ որ մեր քերթութիւնը, խաչքարագործութիւնը, շարականներն ու հոգեւոր այլ երգերը, մանրանկարչութիւնը.

- Փոքր չափերի մէջ անընդգրկելի խտացումներ:

Այս տեսակի իր բազմաթիւ աստյոթներով Գարեգին Նժդեհին անվարան կարելի է դասել համաշխարհային աֆորիստիկայի (աստյոթակերտութիւն) խոշորագոյն ղեմքեր Դեմոսթենէսի, Կոնֆուցիոսի, Սեմէկայի, Բէկոնի, Օոպէնհայմի, Գեօթէի եւ մնացորդների շարքը: «Նժդեհի ոճը բեկորային է, մտածումը՝ ամբողջական... Քչեր, շա՛տ քչեր մեր կենանքում խօսում, գրում կամ գործում են «արիւնով ու ջղերով»,- Նժդեհ փիլիսոփայի մասին գրում է նրա ամենամերձ զինակիցն ու զաղափարակիցը՝ 20-րդ դարի հայ խոշորագոյն իմաստասէրներից մէկը՝ Հայկ Ասատրեանը,- բարձր տեմպերամենտի եւ հզօր անհատականութեան հոգեբանական տիպարներ են դրանք, որոնք աչքի են ընկնում իրենց հարազատած զաղափարներն ու ճշմարտութիւնները կրօնական խանդաւանդութեամբ ապրելու յատկութեամբ եւ իրենց ինքնատիպ ոճով - ընդհանրապէս ֆրագմենտար (կտրատուած) բնոյթի [են]:

Անկասկածօրէն դրանցից մէկն այս գրքոյկի (նկատի ունի Նժդեհի «Ցեղի հոգու շարժը» գիրքը) հեղինակն է...

Պիտի դիմորոշենք հեղինակը, այսինքն՝ պարզենք հոգեւոր կարգի ա՛յն տունակները, որոնք պայմանաւորում են նրա ցեղաշունչ խօսքը եւ գրութեանը:

Ա. Բարձր խառնուածք.- Ո՛չ միայն Նժդեհի խօսքը, այլեւ նրա գրական ոճը թողնում են ա՛յն անալլալ տպաւորութիւնը, որ նա բարձր խառնուածքի մի պտեղծագործ է. Նա ապաւինում է ներգերբնականին, սակայն սեփական «ես»-ի փլուզման վտանգից սարսափած՝ ներեսում է մի բնական պատուանդան, աստուածացում մի

* Նամակի ուսերէն բնագիրը գտնում է Լեւոն Տեր-Յարութիւնեանի դասը՝ Օլիայի թոռների՝ Զաքարեանների ընտանեկան դիւանում, լուսապատճենները՝ ՀՀ Պատմութեան պետական թանգարանում եւ «Նախիջեւան» հայրենակցական միութեան գրադարանում, հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս «Նախիջեւան» պարբերաթիւթ, 2001, թիւ 20, էջ 14: Զաքարեանների ընտանեկան դիւանում պահպանւում են բանտից հարազատներին գրած Նժդեհի մօտ 50 մամակ, ինչպէս նաեւ զանազան ատենաներին յղած Լեւոն Տեր-Յարութիւնեանի բազմաթիւ դիմումների պատճեններն ու դրանց մի մասի պաշտօնական պատասխանները, որոնց օգնութեամբ բազմաթիւ շտկումներ մտցուցին Նժդեհի կենսագրութեան բանտային տարիների չուսումնասիրուած կողմերի վրայ: Այստեղ ուզում ենք մշել տիկին Դոնարա Զաքարեանի (Օլիայի հարսի) թծախնդիր ու հոգատար վերաբերմունքն այդ ձեռագրերի հանդէպ, որոնք նա խմանքով դասդասել, ծրարել, պահում է ընտանեկան դիւանում: Բանտից գրած Նժդեհի բոլոր մամակները ուսերէն են, քանի որ խորհրդային բանտարկեալը իրաւունք չուներ ուսերէնից բացի այլ լեզուով մամակ գրել որեւէ մէկին:

համաես եւ համակուելով կրօնական զգացումով, թափանցում է ենթագիտակցականի մարզում: Համաեսը, որ դարձած է Նժդեհի հոգեւոր պատուանդանը, ցեղն է: Սա է շեշտում եւ երանգաւորում նրա խառնուածքը: Ենթագիտակցականը, որում անհատական «ես»-ը հանդիպում է ցեղային «համաես»-ի տարերքին, ամէն դէպքում չի հանդիսանում հոգեւոր մերժման: Այդ կախում է նրանից, թէ տուեալ խառնուածքը որպիսի՞ դիրքորոշման է մղում իր անօթին-անհատին, բախողակա՞ն, թէ՞ մերդաշնակելի: Առաջին դէպքում՝ ցեղային եւ անձնական «ես»-երի միջեւ ստեղծում է անկամբելի մի վիճ, որի հետեւանքով անհատը մատնւում է մերքին ողբերգութեան: Նրա խառնուածքը սկսում է աղօտանալ եւ ի վերջոյ նա դառնում է սովորական մի եսապաշտ, անձնական փառասիրութեան գերի: Երկրորդ դէպքում՝ երկու «ես»-երի մերդաշնակ ձուլումով կաղապարում է ցեղատիպ մարդու հոմոկու անձնաւորութիւնը: Ներհոգեւորի այս բարեբախտ ձուլումով, ահա, կերպաւորուած է Նժդեհի էութեան երկրորդ գիծը, - նրա անհատականութիւնը:

Բ. Հզօր անհատականութիւն.- Մենք գործ ունենք փոթորկալից անցելալի տէր մի անհատի, հայկական չափանիշներով վերցրած պատմական մի անձնաւորութեան հետ... որն իր ժողովրդի վտանգի պատմական պայմաններին՝ դառնում է նաեւ նրա մարգարէն, գուշակը եւ առաջնորդը...

Գ. Ֆրագմենտարիզմ.- Արդէն մկատուեց, որ բարձր տեմպերամենտի ու հզօր անհատականութեան հոգեբանական տիպարին իւրաքանչեւ է ֆրագմենտար մտածում, որով եւ ո՞ն: Մեր գրականութեան մէջ այսօրինակ ոճն իր կատարելութեանն է հասնում Նարեկացու մօտ, իսկ համամարդկային հոգեւոր ստեղծագործութեան մարզում նրա տիտանը Նիցշէն է:

Նժդեհի ոճն ու մտածումն էլ կրում են ֆրագմենտարիզմի որոշ դրոշմ: Նրա մտածումն արդէն գուրկ է սիստեմների շրջանակում սեղմելու ընդունակութիւնից: Բոլոր ֆրագմենտարիստների պէս նա էլ ստեղծագործում է ո՛չ թէ թելերով, որոնք ի վերջոյ հիստուածքի, այսինքն՝ սիստեմի պիտի վերածուեն այլ հանգոյցներով: Ո՛չ թէ խաղաղ զարգացում, այլ խոյանք. ո՛չ թէ երկարապատում եւ զգուշաւոր շարաշարումներ, այլ՝ կարճ խորհրդածութեանց լանկարծօրէն յաջորդող վճռաշունչ բանաձեւումներ- ահա Նժդեհի մտածման եղանակը:

Ֆրագմենտար ոճն ըստ ինքեան ապացոյց է ենթակալի հոգեւոր աշխարհի հարըստութեան եւ խորութեան:

Ֆրագմենտարիստը խուսափում է ձեւերին եւ սովորութեանց կոմպրոմիսներ անել: Զօրեղ է նրա մտքի կաղապարիչ ազդակը: Բնագանցումի արուեստագէտ է նա: Նրա արտայայտութիւնները պատկերաւոր ընդհանրացումներ են - համադրութիւն եւ այլաբանութիւն միասին: Նրա երեւակայութիւնն անիշխանական մի ուժ ունի, մի ուժ, սակայն, որ միշտ մոր կերպեր է ծնում. ֆրագմենտարիստը մորաստեղծ է: Նրա երջանկութիւնն է դառնալ իր մերկայացրած հաւաքական «ես»-ի պատգամախօսը: Այդ է պատճառը, որ մարդկային յարաբերութեանց աշխարհում, հոգեհաղորդ տարրերի համար նա դառնում է անգերազանցելի կազմակերպիչ: Սլաքներ ունի ֆրագմենտարիստի խօսքը, նրա մտքերը պայթուցիկներ են, որոնք ձգտում են

սրտերը հրդեհել. երկարաշունչ չեմ մրանք, որովհետև շրթունքի խօսք լինելուց առաջ, սրտի պողպատմանը եմ:

Ճրագմենտար ոճաբանի հոգեբանության այս գիծերը մենք ընդմշտաբար եմք արդեն «Էջեր իմ օրագրեն» ու «Բաց Նամակներ Հայ Մտաւորականութեան» գրքոյկներէն, «Որդիների պայքարը հայրերի դէմ» գրքի եւ «Յիշիր պատերազմը» յօդաածաշարքի մէջ: Մենք հանդիպում եմք մրանց ման ա՛յս գրքոյկում, ինչպէս ման բոլոր դէպքերում, երբ կարդում եւ մանաւանդ երբ լսում եմք Նժդեհին... Նժդեհը մրանցից է արդէն, որոնք մոյճանում եմ իրենց երկին»²:

Վերջապէս Գարեգին Նժդեհին անվերապահօրէն կարելի է համարել հայոց գրականութեան ու լեզուամշակոյթի ամենախնայաւոր աներկայացուցիչներից: Նկատի ունեմ ոչ միայն մրա զուտ գրական ստեղծագործութիւնները՝ արձակ բանաստեղծութիւնները, որոնք մեր գրականութեան այդ տեսակի լաւագոյն մոնումենտից են (օրինակ՝ «Ռազմիկը չի մեռնում» կամ Խէչօյին մոտրում»՝ «Սոկոյն է Արարիչը», ինչպէս ման Գարեգին Դարդումի եւ studiosus ստորագրութեամբ «Պատմի», «Ընկեր», «Սաթաբալա», «Ժայռ», եւ այլ թերթերում 1911-1918 թթ. տպագրած արձակ քերթումները եւ 1915 թ. փետրուարի 23-ին աւարտած մրա արձակ անտիպ բանաստեղծութիւնները («Մեռնող սրտի հեքիաթը», «Ինչո՞ւ ես տխուր», «Տապաւանագիր», «Հովուի սէրը», «Հաշտութիւնը», «Իմ սէրը», «Մեռնող սրտի հեքիաթը»)³, այլեւ իր ամբողջ խոհախմբաստասիրական ստեղծագործութիւնն ու հրապարակախօսութիւնը: Հարիւրաւոր ոճեր ու բառեր է ստեղծել, որոնք վսեմացնում, հզօրացնում ու պերճացնում են մեր լեզուն (ահա վարութիւն, անապաշխարհ, անազատունակ, անդորրաւէտ, անգիղջ, անձնավկայութիւն, աշխարհածուփ, ապագօր, ապառաժահիմն, առհաւութիւն, աւանդագահ, աստուածագարդ, արիադաւան, արդիւնագօր, բաժանատիրութիւն, բազմադէտ, բնօրէն, բռնամահ, գողուղի, գրավաստակ, գրչամարտ, գոտելոյծ վիճակ, գերապրեց հայը, դաւամիտութիւն, դիմածոութիւն, դիւապետութիւն, դժօխագգի, դրօշատէր, եսաթափ, եսամերժ, երկրաւոր, երջանկատու, զօրոյթ, թեւատ, թշուառաբանել, թրքոքոլշեղիզմ, թքելի, ինքնագօր, ինքնահսկայացում, խեղաբարոյ, խորարթուն, խորհողութիւն, կարճալուծ, կորովաթափ, կրկիսապաշտական, հակառակայորդոր, համահայ, հայրենակրօն, հայրենատէր, հայրենատիրական, հայաբարոյ, հայաթշնամի, հզօրագօր,

² Հ. Ասատրեան, Գ. Նժդեհ «Ցեղը եւ տականքը», խորհրդածութիւններ, «Ցեղ եւ հայրենիք» կիսամեայ հանդէս, թիւ 2, Սոֆիա, 1936, յունիսի 15, էջ 57: Աւօ, Նժդեհ, Պէլլոյթ, էջ 466-470:

³ Տե՛ս Եղ. Զարեանի ամուսն Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան, «Հաւաքածոյ» ֆոնդ: Սոֆիայից մօրը եւ եղբորը՝ Լեւոնիմ ուղղում 1906 թ. հոկտեմբերի 15-ի մամակից տեղեկանում եմք, որ մա շուտով հրատարակելու է իր 70 բանաստեղծութիւնները, որոնց մի մասը գրել է Սոֆիայում (ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՀՔԿԿ ԿՊԱ), ֆ. 4047. ց. 3, գ. 1, էջ 553), հայերէն թարգմանութիւնը տպագրում է «Նախիջեւան» պարբերաթերթ, 2001 թ., թիւ 20: Նոյն դիւանում պահպանում էլ այլ փաստաթղթում մշում է. «Բանաստեղծութիւնների տետրը կցել դատական գործին» (ֆ. 4047, ց. 3, գ. 6, էջ 4409): Նժդեհը «Գ. Դարդումի», «Գ. Դ.», «Գ.» եւ «Նժդեհ» ստորագրութեամբ 1911-1918 թթ. չափածոյ ու արձակ բանաստեղծութիւններ է հրատարակել Թիֆլիսի, Բաքուի եւ Գիւմրիի թերթերում:

հզօրանք, հոգեխզում, հոգեհաշմ, հոգեզիծ, հրաքերան, ճշմարտագանց, մահամերժ ոգի, մահապատրաստ, մահարուեստ, մանրագործ, մրափողություն, լաւերծաշունչ, լաւիտենագիր, յորդեռանդ, մեղհաւատ, մեմգագործ, միթակրօն, մուստախոն, շինարարել, շմացեղ, ոգեթափ, ոգեսպան, ողջապահիկ, ոճրաւատ, չարամեկնել, չարարուեստ, չեկայաչարչար, պաշտօնապղծություն, պայքարունակ, պատմաճանաչ, պատրապաշտ, պարսաւասէր, պղծադաւան, ջանապաշտ, ստամտաւորական, ստրկագրաստային, վայմասող, վայրաբանություն, վաստականուէր, վսեմաբան, վսեմախոն, տառապապաշտ, տարօնաշունչ, տարօնականություն, տկարոգի, ցանցառաթիւ, ցեղագագցիկ, ցեղախոյս, ցեղակրօն, ցեղակնիք, ցեղել, ցեղահաղորդ, ցեղահայրություն, ցեղահանճար, ցեղամարդ, ցեղամերձ, ցեղաճանաչ, ցեղահայտնություն, ցեղապան, ցեղապսակ, ցեղավար, ցնորապաշտ, ուծապաշտ, ուղեհարթում, փարոսօրէն, փառագարդել, փառատաճար, փառապսակ, փոխառիկ, փութալճիռ եւ այլն):

Իր պատկերաւոր մտածողութեամբ մա հմերից յիշեցնում է Եղիշէ պատմիչին ու Ս. Գրիգոր Նարեկացուն, մորերից՝ Յակոբ Օշականին, յատկապէս Աւետիս Ահաբողեանին, որի հետ ոճի առումով բաւական ընդհանրություններ ունի:

Նրա պատկերային մտածողութեան մասին զաղափար տալու համար բերենք մի քանի օրինակներ.

«Ո՛ր է իր երէկ, երբ դաւադրուած հայությունը մի աստուածային խոյանքով Արաբատեան երկիրը վերստին ցեղի տունը դարձրեց:

Իր սեփական տառապանքի մէջ մկրտուած հա՛յն է աշխարհ գալիս... Նո՛ր հայը, որի դրօշակէն վաղը պիտի կախուի մեր ցեղի յաղթանակը:

Մեր կեանքում ամէն կեղծիք մի գերեզման է ճշմարտութեան համար:

Վայ այն ժողովրդին, որի առաջնորդը կատարեալ չէ՝ ապագան բազում խաչեր ունի պահած մրա համար:

Ղարաքիլիսէի օրհասական օրերին թուրք հորդանների հետ մահը կանցնէր Ախտրեանը... Սիւնիքում պանթուրանականները կը մկրտէին լեռնահայութեանը վերածել դիակների կամուրջի՝ թուրք եւ թաթար հայրենիքների միջեւ:

Ընթերցո՛ղ, ես տեսայ հոգով ազատը ստրկութեան մէջ եւ սիրեցի մարդը: Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ եւ գարշեցի մարդէն:

Յաւօք, Նժդեհի ցեղակրօնությունը ոմանց կողմից աղաւաղուել ու սխալ մեկնաբանություններով է քարոզուել դեռեւս ստեղծման փուլում:

Քանի որ Նժդեհը տասնամյակներ շարունակ հայրենիքում փակի տակ եղած հեղինակ է եղել, որա աշխատություններն ու մտքերը անգագափոխել - սխալ են ներկայացրել ման մեթոքեայ Հայաստանում: Խօսքը յատկապէս վերաբերում է ցեղակրօնութիւնը քրիստոնէութեանը հակադրելու անհերթելութեանը, որին հասան ոմանք՝ որա մտքերը ամբողջութիւնից կտրելու եւ կամայական կերպով մեկնաբանելու ճանապարհով: Նշուած խեղաթիւրումների համար «հիմք» են ընդունել որա երկու աշխատությունները՝ «Ցեղակրօն ուխտեր եւ ցեղակրօնութեան հաւատամքը» (1933 թ.) եւ «Մեր յեղափոխութեան արարիչը» դամբանականը, որ մա խօսել է Քրիստափոր Միքայէլեանի շիրիմին (1924 թ.): Այդ աշխատություններից արուած մէջբերումներով էլ բացայայտեմք թիրիմացութիւնն ու թիրըմբոնումը:

Առաջին աշխատութիւնից վկայակոչում են դրա՝ իրենց կողմից խմբագրուած ու մկրատում տարբերակը (որ տպագրել են մի քանի անգամ) եւ յայտարարում, թէ Նժդեհը քրիստոնէութեան փոխարէն մոր կրօն է ստեղծել:

Մէջբերեմք ցեղակրօնութեան անհրաժեշտութիւնը հիմնատորող մշում տեսական աշխատութեան այն հատումները, որոնց խեղաթիւրումով կատարուեցին վերոյիշեալ հետեւութիւնները. «Ցեղակրօնի համար չկայ աւելի մեծ վատութիւն, քան հոգեւոր խզումը սերունդների միջեւ: Նորահաս սերունդը կտրուեց անցնող կամ անցած սերունդներէն - մա էապէս կտրում է միմէ այդ գոյութիւն ունեցող ցեղի արժէքներէն ու սրբութիւններէն, կրօնէն ու բարոյականէն»:

Ոչ մէկ կասկած, որ սերունդների միջեւ հոգեւոր խզումը աշխարհի ամեմալատ բանը համարող Նժդեհը, որը Ցեղակրօն ուխտերին կոչ է անում չկտրուել «ցեղի սրբութիւններէն, կրօնէն ու բարոյականէն», չէր կարող մի մոր կրօն հիմնել: Այնուհետեւ շարունակում է. «Իսկ եթէ կրօն է դա (ցեղակրօնութիւնը - Ռ. Հ.), ապա դա կրօն է ցեղային հպարտութեան, ուժի եւ արիութեան, դա քո կրօնն է, մորահաս սերունդ» (այս եւ յետագայ ընդգծումներն իմն են - Ռ. Հ.):

Ցեղակրօնութեան «Հաւատամքի» մէջ գրում է. «Եւ ցեղապաշտ եմ, եւ ահա պաշտում եմ մի այլ աստուածութիւն - ցեղի արիւնը, որի անարատութեան մէջ է իմ ցեղի ապագան» (հատում Դ):

Այս մի քանի մախադասութեան մէջ Նժդեհը Աստուած-կրօն է համարում.

Ցեղի հպարտութիւնը, արիութիւնը, ուժը եւ արիւնը:

Այսքանից եզրակացնեմք, որ Նժդեհը քրիստոնէութիւնից հրաժարուել, դարձել է բազմաստուած կամ աոնուազ՝ «Արիւնակրօնութիւն» է քարոզում՝ Աստուած հոչակելով ցեղի արիւնը...

Հասկանալի է՝ ընդգծում մտքերը եւ իր կողմից շեշտող «մի այլ աստուածութիւն» բառակապակցութիւնը չեն անտեսում իր մայր դաւանանքը՝ հայոց քրիստոնէականը, ոչ էլ որեւէ հիմք են տալիս՝ մրան՝ մոր կրօնի հիմնադիր համարելու, ինչպէս «չարամեկնեցիւն» (իր բառն է) մի քանիսը: Նա ամերիկահայ երիտասարդութեանը քարոզում է ցեղակրօնութիւն, «որով անհայրենիք հայութիւնը հոգեւոր գրահ կը հազնի՝ օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցութիւններին յաջողապէս դէմ դնելու համար», քարոզում է մայր կրօնից բացի «պաշտել ման մի այլ աստուածու-

թիւն - ցեղի արիւնը»: Իսկ «Ցեղակրօնութիւնն իբրեւ յաղթանակի զօրոյթ» աշխատութեան մէջ գրում է, որ ցեղը «ժամանակների վկան է, յաւիտեանական հայր, Աստծոյ գործակիցը»: Այստեղ եւս մառ ոչ միայն մոր կրօն, մոր Աստուած չի ստեղծում-յօրինում, այլ ցեղը բարձրացնելով հասցնում է Աստծուն՝ հռչակելով «Աստծոյ գործակիցը»: Պատկերաւոր մտածողութիւն, որով հայերս սովոր ենք շեշտել երեւոյթի գերկարեւորութիւնը, ինչը բնական է մեր լեզուամտածողութեան համար («Քեզ Աստծոյ չափ սիրում են», «Դու իմ Աստուածն ես», «Կարօտից մեռնում եմ», «Մեռա սպասելով», «Հազար տարի չեմ տեսել» եւ այլն):

Այժմ քննենք «Մեր յեղափոխութեան արարիչը» յօդուածը:

Քանի որ այն ընդամենը երեք էջ է, խաթարիչները չեն համարձակուել բնագիրը հրատարակել կրճատում-աղաւաղումներով, ուստի ամբողջ նախադասութիւնից անջատել են իրենց պէտք եկած մասը, ներկայացրել ու մեկնաբանել իրենց ուզած ձեւով՝ թէ իբր Գարեգին Նժդեհը հայ ժողովրդին ասում է. «Ի՞նչը միեզ քեզ միամտօրէն հաւատալու ցնորապաշտ Նազովրեցու վտանգաւոր խօսքին: Դու խաբուած ես, ժողովուրդ, որ զոհն ես քրիստոնէական բարոյախօսութեան, որ շարունակում է մնալ որպէս ներկ եւ շպար, որպէս քօղ եւ դիմակ՝ ուժեղների հոգու համար»:

Մինչդէռ Նժդեհի խօսքերը ճիշտ մէջբերելու դէպքում ուրիշ բան է պարզում: Ահա այդ հատուածը՝ բովանդակութեան եւ մտքի վրայ էականօրէն չանդրադարձող որոշ կրճատումներով.

«Գողգոթայէն՝ Արեւմտահայաստանէն կը բարձրանար աղաղակը հաւաքաւառ խաչեցեալի, - օգնութիւն, փրկութիւն ինձ: Իսկ մարդկութիւնը՝ յանցաւոր ու անտարբեր, կը պատասխանէր.

- Ծարա՛ւ ես, արբ արցունքդ...

- Կոտորու՞մ ես, որովհետեւ թոյլ ես...

...Վաղուց է, ինչ եկեղեցիներիդ զանգերի քաղցր դօղանջը չես լսում, առանց իտեալի եւ վեհութեան կը սողա՞ս միայն- ստորո՞ւկ ես՝ դո՛ւ ես մեղաւոր, դո՛ւ: Ի՞նչը միեզ քեզ միամտօրէն հաւատալու ցնորապաշտ Նազովրեցու վսեմ, բայց վտանգաւոր խօսքին: Ո՞վ ասաց, որ թոյլը մեղաւոր չէ, որ թոյլ է...

Դու խաբուած ես, ժողովուրդ, որ զոհն ես քրիստոնէական բարոյախօսութեան, որ շարունակում է մնալ որպէս ներկ եւ շպար, որպէս քօղ եւ դիմակ՝ ուժեղների հոգու համար: Թուլութիւնը, ասում է աշխարհը, ծնունդ է սնուցանելու ուժը: Ուժն է ծնում իրաւունքը...

Այս էր աշխարհը հայկական Գողգոթայի հանդէպ...

Այսպէս կը պատասխանէր մարդկութիւնը մահուան դատապարտուած այս ժողովրդին»⁴ (Ընդգծումներն իմն են - Ռ. Հ.)

Նախ՝ իրենց խորքում այս խօսքերը քրիստոնէութիւնը ժխտող, մերժող, առանել եւս «Նոր կրօն» ստեղծելու հիմք հանդիսացող մտքեր չեն, ինչպէս ճգնել են ներկա-

⁴ Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2001, էջ 306-307:

յացնել: Այստեղ ասում է, որ աշխարհը մեզ համարում է քրիստոնեական բարոյա-
խօսութեան զոհը:

Երկրորդ՝ ամենակարեւորը. սրանք Նժդեհի խօսքերը չեն, այլ «աշխարհի» պա-
տասխանը «մահուան դատապարտում» այս ժողովուրդին:

Դրանք ոչ միայն նրա խօսքերը չեն («մարդկութեան», «աշխարհի» խօսքերն են՝
ուղղում «հաւաքավառ խաչեցեալին»՝ հայ ժողովուրդին), այլեւ իր համար անընդո-
ւելի, այսպէս չեն, քանի որ այդպէս ասողներին մա յայտարարում է «յանցաւոր ու
անտարբեր»:

Իրօք, եթէ քրիստոնէութեան բարոյախօսութեան մասին նրա մէջքերած խօսքե-
րը համարենք Նժդեհի մտքերը, ապա մոյն տրամաբանութեամբ նրա խօսքերը պի-
տի համարենք նաեւ «Մարա՞ւ ես, արբ արցունքդ» միտքը եւ յայտարարենք, որ
Նժդեհը «Մեր լեղափոխութեան արարիչը» դամբանակա՞նում հայ ժողովուրդին կոչ է
անում ծարաւելիս խմել սեփական արցունքը...

Մինչդեռ այդ ամբողջ ճառի միտք բանին հետեւեալն է. Քրիստափորը եկաւ, ու
հայ իրականութեան մէջ սկսուեց լեղաշրջում: Ապաւինելով սեփական ուժերին, հայ
ժողովուրդի «որդիները որպէս ապստամբ կը մետուին լեռները, արիաբար կը չափ-
ուին բանակների հետ, կանգիտանան վտանգը, կարհամարհեն մահը, ժպիտը երես-
ներին կը բարձրանան կախաղանները... Քրիստափորի շնորհիւ քաղաքական մու-
րացիկը կը դառնա մարտիկ»: Այս ամենի արժէքը եղաւ այն, որ հայութիւնը Քրիս-
տափորի հիմնած կուսակցութեան ծնունդից 28 տարի յետոյ վերականգնեց իր պե-
տականութիւնը:

Կարծես մախազգալով, որ մի օր կարող են գտնուել մարդիկ, որ իր խօսքերը պի-
տի մեկնաբանելիս իրենց ուզածի պէս, Նժդեհը յիշեալ իր դամբանականի դիտարկ-
ւող հատուածի սկզբում էլ, մէջտեղում էլ, վերջում էլ շեշտում է, որ «յանցաւոր ու
անտարբեր» մարդկութիւնն էր մեզ այդպէս ասում, «պատասխանում»:

Նոյնը վերաբերում է նաեւ մէջքերում հատուածում նրա օգտագործած՝ «Ուժն
է ծնում իրաւունքը» ասոյթին: Այդ խօսքերը ազատ թարգմանութիւնն են 1896 թ.
Բազելում սիոնականութեան հիմնադիր Հերցլի կարդացած՝ «Սիոնի իմաստուն-
ների արձանագրութիւնները» դասախօսութեան մէկ արտայայտութեան:

Այդ միտքը, որով սկսում է թիւ առաջին արձանագրութիւնը, բառացի թարգ-
մանում է այսպէս. «Իրաւունքը ուժի մէջ է» (ռուսերէն թարգմանութեամբ, որով
Նժդեհը ծանօթացել է այդ երկին, այսպէս է՝ «Պրավա վ սիլ»⁵:

Այնպէս որ, Նժդեհին վերագրող եւ բազմիցս որպէս նրա ասոյթ մէջքերում՝
«ուժն է ծնում իրաւունքը» խօսքերի հեղինակը եւս Գարեգին Նժդեհը չէ, այլ օ-
տարների («յանցաւոր ու անտարբեր» մարդկութեան) «պատասխանը» «հաւաքա-
վառ խաչեցեալին»:

Այժմ նրա տարբեր աշխատութիւններից մէջքերենք Քրիստոսի, քրիստոնէու-
թեան եւ իր պաշտամունքներից մէկի՝ Հայ Եկեղեցու մասին արտայայտած բազմա-

⁵ Տե՛ս «Արձանագրութիւնների» ռուսերէն հրատարակութիւնը՝ «Սիոնսկիյէ պրոտոկոլը», Մոսկուա,
2000 թ., պրոտոկոլ թիւ 1, էջ 14:

թիւ մտքերից մի փունջ՝ համոզելու համար, որ եթէ մա մոյնիսկ վերը մէջքերուած՝ ուրիշի անուղղակի խօսքերի հեղինակը եղած լինէր, մենք դարձեալ բարոյական իրաւունք չպիտի ունենայինք մրան ներկայացնելու իբր թէ քրիստոնէութեան ու Հայ Եկեղեցոյ հանդէպ անմպաստ մտքեր արտայայտած հեղինակ: Մանաւանդ որ այդպէս մտածող ու ներկայացնողները Գ. Նժդեհի՝ հրապարակի վրայ եղած ամբողջ ժառանգութեան մէջ վերոյիշեալ չարչրկուած մտքերից բացի, մի երկրորդ մասն միտք չեն կարող վկայակոչել:

«Հեթանոս հայի քաջութիւնը չը տկարացաւ մաեւ քրիստոնէական Հայաստանում: Սխրագործելու իր տենչանքին զուգահեռ՝ դա ընդունեց արտայայտման մի մոր ձեւ եւս՝ մահատակութիւնը կամատր, որն իր խորքում ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ՝ գիտակցական մահուամբ քաջաբար անմահանալու ձգտումը»:

«Եկեղեցին: Դա վերագնահատումի պիտի ենթարկէ քրիստոնէական սիրոյ իր սխալ ըմբռնումը, որպէսզի դադարի թուլութիւնը առաքինութիւն համարել եւ սպանել մեր ժողովրդի կամքը... Սիրում է մա, ով ուժեղ է: Քրիստոսը սիրում էր, որովհետեւ ուժեղ էր... Նա սիրում էր, որովհետեւ սիրելու եւ ներելու չափ հզօր էր: Նրա անձնական կեանքը պիտի դառնա Եկեղեցոյն ուղեցոյց: Նրա մահուան խորհուրդը - հերոսական զոհաբերութիւն: Նա զոհաբերուեց, որովհետեւ զաղափարի հերոս էր...

Քրիստոնէան մա չէ, ով քրիստոնէական վարդապետութեան տարերքը սխալ է հասկացել, ընկել մախապաշարումների ցանցի մէջ եւ տկարացել կորչելու աստիճան, այլ մա, ում մէջ մի քիչ քրիստոնէութիւն կայ - մի կայծ ամենահզօր Աստուածամարդու հոգուց:

Նա ամենակարողն էր, ամենահզօր - մենք առնուազն կարող եւ հզօր պիտի լինինք, որպէսզի կարողանանք սիրել եւ զոհաբերել»:

(«Բաց մամակներ հայ մտաւորականութեան»)

«Նազովրեցին կուսուցանէր, թէ մարդուս մէջ ապրող հոգին աւելի արժի, քան ողջ աշխարհը»:

(«Որդիների պայքարը հայրերի դէմ»)

«Ոգու ժողովուրդը ենք եւ այդ իսկ պատճառով այն բոլոր վարդապետութիւնները, որոնք դիմազուրկ ոգու ծնունդ են...- մնում են անմարսելի եւ անհարազատ հայ հոգու համար: Ոգեշունչ էր քրիստոնէութիւնը եւ հենց այդ է պատճառը, որ մրա գիրկը նետուողներէն առաջինը՝ եղաւ հայը.

(«Ցեղի յաւիտենական զենքը»)

«...Նազովրեցու մեծութիւնը մրա մէջ չէ, որ պատմութեան մէջ մի քանի փաստեր թողեց, այլ որ զգայապաշտ մարդկութեան մոր իտեալներ տուա եւ մի այլ աշխարհի կարօտով հոգիները վառեց»:

(«Ցեղի ոգու շարժը»)

«Վերացնելով մահուան ու կեանքի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը, Նա գոյրեցին ժխտեց մահը, որովհետև հանդիսացաւ յաւիտեանական սերմնացանը ոգու հսկաների՝ սուրբերի, մահատակների, հերոսների:

(«Ազատ Հայաստան» թերթ, Բեռլին, 1943 թ.: Հատընտիր, էջ 402):

«Մեռնում է բոլշևիզմը, որովհետև ապրել են ուզում երոպական քաղաքակրթությունը, քրիստոնեությունը եւ մարդկային անունը»:

(«Պատմութեան դատաստանը», «Ազատ Հայաստան» թերթ, Բեռլին, թիւ 2-3, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1943 թ., էջ 5-7)

Այս ամէնին անհրաժեշտ է յանելել մաւել այն իրողությունը, որ Գարեգին Նժդեհն իր ամբողջ կեանքում որեւէ գործ չի սկսել կամ ձեռնարկել՝ առանց Աստծոյ անունը տալու:

Նրա բոլոր արշաւանքները սկսել են եկեղեցուց կամ աղօթքով: Նա եկեղեցիներում է անցկացրել մաւել Սիւնիքի եւ Լեռնահայաստանի Հանրապետությունների հիմնադիր համագումարները: Իր գէնքերը, մոյնիսկ սպարապետական գօտին օծուել են եկեղեցում: Իր զինուորներին յղած գրեթէ բոլոր հրամաններն ու կանչերը աւարտում են Աստուած կանչելով. «Մեզ հետ Աստուած եւ Դաւիթ Բէգի վրիժակ հողին», «Մեզ հետ Աստուած եւ մեր մեծ հայրորդիների... անհանգիստ հողինները», «Աստուած եւ իմ սէրը քեզ հետ» եւ այլն (տե՛ս «Խոստովութեան կանչեր»): 1943 թ. հայ ռազմագերիների հետ հանդիպումների ժամանակ մրանց ասում էր. «Մեր հայրենիքի բախտի համար ես բռնել եմ Աստծու փէշից, դուք էլ բռնէք ինձահից»⁶:

Վերջապէս «Ինքնակենսագրականում» (1944 թ.) գրում է. «Եղել եմ խորը հաւատքի եւ էտիկայի մարդ... Հաւատքի եւ պաշտամունքի տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուցած են եղել Աստծոյ եւ Հայրենիքին: Հայաստանն է եղել երկրաւոր (յատուկ է շեշտում «երկրաւոր» բառը - Ռ. Հ.) սրբազնագոյնն ինձ համար»:

Վերոյիշեալ ու բազմաթիւ այլ իրողությունները մկատի առնելով, անվարան կարելի է պնդել, որ 20-րդ դարի հայոց պատմութեան այդ բազմահանճար անհատականութեան բարոյա-գաղափարական մեկնակէտը հայոց քրիստոնէականն է:

⁶ Տե՛ս Վահան Սարգսեանի յուշերը Նժդեհի մասին, «Նախիջեւան», 2001 թ., թիւ 19, Սահմի (մարտ), էջ 11: